

УДК: 94(497.2)"10/11":27-774(497.17)

ПРЕДРАГ КОМАТИНА

(Византолошки институт САНУ, Београд)

ПОЈАМ *БУГАРСКЕ* У XI И XII ВЕКУ И ТЕРИТОРИЈА
ОХРИДСКЕ АРХИЕПИСКОПИЈЕ*

Чињеница је да се и после пропасти бугарске државе 1018. г. појам *Бугарска* доследно користи у историјским изворима као назив за један део Балканског полуострва. Анализом свих расположивих података византијских, латинских и словенских извора XI и XII века у којима се налази овај појам, у раду се утврђују прецизнији географски оквири територије на коју се тај појам односи и одређује веза између његове употребе и територијалног опсега Охридске архиепископије.

Кључне речи: *Бугарска*, Охридска архиепископија, *Романија*, Византија, Балкан

Чињеница је да се и после пропасти бугарске државе 1018. г. појам *Бугарска* и даље користи у византијским, латинским и словенским изворима као ознака за један део територије Балканског полуострва. У званичној употреби, тај назив опстао је у два вида — као име *војног округа Бугарске* и као званично име *Бугарске архиепископије*, са столицом у Охриду. Коначно, вести Јована Скилице, одн. Скиличиног Настављача у вези са догађајима из 1041, одн. 1072. г., упућују на то да је становништво на територији коју они означавају именом *Бугарска* имало под византијском влашћу одређени степен посебног правног режима и посебан фискални положај.¹ Шта представља појам *Бугарска* у изворима XI и XII века? У литератури су понуђена четири одговора — да се он односи на територију некадашњег Самуиловог царства, да означава

* Рад је настао као резултат истраживања у оквиру пројекта ев. бр. 177032, који подржава Министарство просвете и науке Републике Србије.

¹ Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum, ed. I. Thurn, Berlin — New York 1973, 412.67–70 (даље: Scyl.); Ioannes Scylitzes Continuatus, ed. Ev. Tsolakēs, Thessalonikē 1968, 162.20–24 (даље: Scyl. Cont.), пишу како цар Василије, када је покорио Бугарску, није желео ништа да мења од њихових (*бугарских*) навика и обичаја, већ је оставио како је било и за време Самуила.

простор *Бугарске архиепископије*, простор *округа Бугарске*, или пак етнички простор бугарског народа.²

Неспорно је да бугарско царство Самуила и његових наследника, уништено војскама Василија II 1018. г., лежи у основи појма *Бугарска* током XI и XII века. *Округ Бугарска* и *Бугарска архиепископија* успостављени су на његовим рушевинама и названи по њему. Међутим, оно је током свог готово полувековног постојања, између 976. и 1018. г., често мењало границе.³ Између 986. и 1000. г. оно је обухватало и просторе *првобитне Бугарске*, између Дунава, Старе планине и Црног мора, са старим бугарским престоницама Великим и Малим Преславом и Плиском, које и Скилица, пишући о византијском освајању ових градова 1000. г., назива *бугарским градовима са оне стране њанине Емос*.⁴ За ове просторе ће се видети да у периоду од 1018. до 1185. никада нису сматрани деловима *Бугарске*. Ако се пак прихвати да се под називом *Бугарска* мисли само на оне територије које су биле преостале Самуилу и његовим наследницима у последњој фази рата против Василија II и непосредно пред коначни пораз 1018. г., опет се наилази на проблем, јер се град Видин, који је цар Василије освојио од Самуила још 1002. г.,⁵ у изворима XI и XII века, као што ће бити показано, сматра делом *Бугарске*. Према томе, појам *Бугарска* у изворима XI и XII века није одблесак успомене на прошла времена, већ има конкретан значење, које одговара актуелним приликама и појавама тог времена. Такве појаве биле су управо *Округ Бугарска* и *Бугарска архиепископија*.

Округ Бугарска успостављен је након што је 1018. г. цар Василије II уништио Самуилову државу, као војно-административна јединица композитног карактера, на чијем челу је био *дука* или *каџеџан*, коме су били подређени заповедници нижих војно-територијалних јединица — *сџираџиџида*. Округ је обухватао централне делове Балканског полуострва, тј. моравско-вардарску долину, а центар му је био у Скопљу.⁶ Обухватао је и градове Ниш и Сердику и област Овчег поља, као и Призрен.⁷ Централни делови некадашњег

² M. Mullett, Theophylact of Ochrid. Reading the Letters of a Byzantine Archbishop, Birmingham 1997, 54. Укратко се на питање употребе и значења појма *Бугарска* у XI и XII веку осврћу и P. Stephenson, Byzantium's Balkan Frontier. A Political Study of the Northern Balkans, 900–1204, Cambridge 2000, 77–79 (даље: Stephenson, Frontier); A. Kolia — Dermizaki, Η εκόνα των Βουλγάρων και της χώρας τους στις βυζαντινές πηγές του 11ου και 12ου αιώνα, K. Nikolaou, K. Tsiknakis, Βυζάντιο και Βούλγαροι (1018–1185), Athens 2008, 78–85. Бугарска историографија види несумњиву потврду о бугарском националном карактеру свега што је у изворима XI и XII века означено као *бугарско*, уп. нпр. История на България III. Втора българска държава, София 1982, 81–88 (Д. Ангелов).

³ О Самуиловој држави уп. С. Пириваџић, Самуилова држава. Обим и карактер, Београд 1997, 73–132.

⁴ Scyl., 343.83–344.88.

⁵ Scyl., 346.44–56.

⁶ B. Krsmanović, The Byzantine Province in Change (On the Threshold Between the 10th and the 11th Century), Belgrade — Athens 2008, 192–194 (даље: Krsmanović, Province); Г. Г. Литаврин, Болгария и Византия в XI–XII вв., Москва 1960, 272 (даље: Литаврин, Болгария).

⁷ Василије Монах, архонџ *Бугарске*, населио је мноштво заробљених Печенега њо зајуженим равнинама *Бугарске*, тј. равнинама *Ниша*, *Сердики* и *Овчег поља*, Scyl., 459.70–83; код Призрена се *дука Бугарске* борио са устаницима и Србима 1072. г, Scyl. Cont., 163.10–28.

Самуиловог царства, градови Охрид, Девол и Костур, били су *στйραιηιγиде*, са посебним стратезима, под влашћу заповедника *округа Бугарске*.⁸ На југоистоку одатле, у градовима Преспи, Верији и Водену, јављају се на прелазу из XI у XII век, посебни функционери различитог типа,⁹ али није познато да ли су током XI века ти градови такође били под врховном влашћу *каџејана* округа Бугарске.¹⁰ Међутим, *округ Бугарска* ишчежава из историјских извора већ крајем XI века.¹¹ Вести о војном заповеднику *Бугарске* нема ни у обимној преписци архиепископа Теофилакта Охридског, с краја XI и почетка XII века, нити у сигилографском материјалу од краја XI века надаље.¹² У изворима XII века помињу се *бугарске џеме*, у множини, као ниже војно-управне јединице, мањег обима.¹³ Насупрот томе, назив *Бугарска* опстаје, све до краја XII века. С друге стране, и у време док *округ Бугарска* још увек постоји, територија која се у изворима назива *Бугарском*, како ће се видети, превазилази његове оквире.

Географски појам *Бугарска* у изворима XI и XII века не зависи од тадашње војно-управне организације византијског Балкана. О томе сведочи један сликовит пример из преписке охридског архиепископа Теофилакта. У његово време, на самом крају XI и почетку XII века, када о *округу Бугарској* већ више нема помена у изворима, архиепископ Теофилакт пише како планина Багора или Бабагора, планински венац између сливова река Шкумбе и Девола у данашњој Албанији, западно од Охрида,¹⁴ представља границу *између бугарских и драчких гора*.¹⁵ Према истом Теофилакту Охридском, *џема Охрида*, која се налази у *срцу Бугарске*, будући *мала, сиромашна, малољудна, од свих џема најслабија, ђодвласна је моћној руци драчког дукe Јована*.¹⁶ Охрид се, дакле, налази у *Бугарској*, али је у том тренутку био подређен војном заповеднику Драча.

⁸ Scyl. Cont., 164.2–23; Krsmanović, Province, 192.

⁹ Theophylacti Achridensis Epistulae, ed. P. Gautier, Thessalonique 1986, 49.9–13; 108.1; 123.1–2 (даље: Theoph. Achrid.).

¹⁰ У време устанка у Тесалији 1066. г. *каџејан Бугарске*, Андроник Филокал, боравио је у тврђави Петериск, у близини Верије и Водена, уп. Кекавмен, Совети и расказы. Поучение византијског полководца XI века, изд. Г. Г. Литаврин, Санкт-Петербург 2003, 280.14–20, 513–514, н. 718 (даље: Кекавмен).

¹¹ Литаврин, Болгария, 272–273.

¹² Војни заповедници *округа Бугарске* могли су се називати и *дукама* односно *каџејанима Скојџа*, према свом седишту. Функционери са овим титулама јављају се након што титуле *дуке* или *каџејана Бугарске* престају да се користе, али не и после краја XI и почетка XII века, Theoph. Achrid., 18.1 (Τῷ Ταρωνεμπούλῳ τῷ δουκὶ Σκοπίων); H.-J. Kühn, Die byzantinische Armee im 10. und 11. Jahrhundert. Studien zur Organisation der Tagmata, Wien 1991, 233 (даље: Kühn, Armee).

¹³ Nicetae Choniatae Historia, ed. I. A. van Dieten, Berolini — Novi Eboraci 1975, 465.23–24 (даље: Nic. Chon.); Praktikon de Michel Tzagkitzakès (1152), Archives de l'Athos XVIII, Actes d'Iviron III, de 1204 à 1358, edd. J. Lefort, N. Oikonomides, D. Papachryssantou, V. Kravari, H. Métréveli, Paris 1994, 79.128; Литаврин, Болгария, 267–268; Krsmanović, Province, 186–187, п. 51–52.

¹⁴ В. Златарски, Багора — Бабагора — Bagulatus, Сборникъ А. Ишириковъ, София 1933, 187–190.

¹⁵ Theoph. Achrid., 120.31–32.

¹⁶ Theoph. Achrid., 24.7–11.

Крсташке војске Првог похода, на свом путу према Цариграду и Светој Земљи, 1096/97. г., пролазиле су овим делом Балкана. Од Драча пут их је водио преко *йредела Бугарске* — преко реке Девол, планине *Bagulatus*, тј. поменуте Бабагоре, па преко Костура и Пелагоније, све до реке Вардара, одакле су се запутили ка Солуну, па даље, кроз област коју су називали *Macedonia*, ка Цариграду.¹⁷ Вреди истаћи да се за крсташке писце *Бугарска* простире до *Вардара*,¹⁸ свакако доњег, где почиње област Солуна, која према тим писцима, не спада у *Бугарску*.

Као делови једне *Бугарске* у изворима XI и XII века означавају се и одређена подручја на северу Балканског полуострва, уз реке Саву и Дунав, од којих нека, попут Сирмија и Видина, нису улазила у састав *округа Бугарске*, него *округа Сирмион* и *Парисџион* (*Парадунавон*).¹⁹ Према Скилици, Печенежи су око 1026. г. упали у *Бугарску*. Супротставио им се Константин Диоген, *архонџи Сирмија*, том приликом од цара постављен и за *дуку Бугарске*, поразио их је и натерао да пређу Дунав.²⁰ Према истом Скилици, Петар Одељан, вођа великог бугарског устанка 1040/1041. г., пошто је побегао из Цариграда, лутао је *Бугарском* све до Мораве и Београда.²¹ Говорећи о догађајима из 1072. г., Нићифор Вријеније пише како се *народ Словена йодигао йроџив ромејског ройсџива и йусџиоџио земљу Бугара*, а затим прецизира да је то земља у коју спадају Скопље и Ниш, али такође и *Сирмион* и *села йоред Саве* и *градови Парисџија, они до Видина*.²² Према неким латинским летописцима

¹⁷ Fulcheri Carnotensis Historia Hierosolymitana (1095–1127), ed. H. Hagenmeyer, Heidelberg 1913, 171–175 (даље: Fulch. Carn.); Petri Tudebodi Sacerdotis Siuracensis Historia de Hierosolymitano Itinere, Recueil des Historiens des Croisades (даље: RHC), Historiens Occidentaux (даље: Occ.), III, Paris 1866, 16–17 (даље: Petrus Tudebodus); Gesta Francorum et aliorum Hierosolimitanorum, seu Tudebodus Abreviatus, RHC Occ. III, 124 (даље: Tubed. Abr. Gesta Franc.); Tudebodus imitatum et continuatum, ex codice bibliothecae casinensis qui inscribitur, *Historia peregrinorum euntium Jerusalem ad liberandum Sanctum Sepulcrum de potestate ethnicorum*, RHC Occ. III, 177 (даље: Tudeb. imit. Hist. peregr.); Gesta Francorum expugnantium Iherusalem, RHC Occ. III, 493–494 (даље: Gesta Franc. exp. Iher.); Roberti Monachi Historia Iherosolimitana, RHC Occ. III, 744–746 (даље: Rob. Mon. Historia); Balderici, episcopi Dolensis, *Historia Jerosolimitana*, RHC Occ. IV, Paris 1879, 21–23 (даље: Bald. Dolen. Historia); Historia quae dicitur *Gesta Dei per Francos*, edita a venerabili Domno Guiberto, abbate monasterii Sanctae Mariae Novigenti, RHC Occ. IV, 152–153 (даље: Gesta Dei per Francos); Theodori Palidensis Narratio profectionis Godefridi Ducis ad Jerusalem, RHC Occ. V, Paris 1886, 191 (даље: Theod. Palid. Narratio); Itinerario di la Gran Militia, a la pavesa, RHC Occ. V, 682–685 (даље: Itinerario di la Gran Militia).

¹⁸ Gesta Tancredi in expeditione Hierosolomitana, auctore Radulfo Cadomensis, ejus familiari, RHC Occ. III, 685; Tudeb. imit. Hist. peregr., 217.

¹⁹ Krsmanović, Province, 194–200.

²⁰ Scyl., 373.92–97

²¹ Scyl., 409.89–94. Београд и Мораву Скилица на овом месту описује као *џврђаве Паноније које леже са ове сџране Дунава и суседне су краљу Турске* (Угарске), што није довољно јасно и прецизно географско одређење, с обзиром да није јасно шта за Скилицу представља појам *Панонија*. Војно-административна припадност ових градова није довољно позната, Krsmanović, Province, 194.

²² Nicephori Bryennii historiarum libri quattuor, ed. P. Gautier, Bruxelles 1975, 209.22–211.4 (даље: Niceph. Bryen.). Из овог описа следи да, поред Скопља и Ниша, који су у теми Бугарској, у *Бугарску* спадају и Сирмион на Сави, део теме Сирмион, и један део теме Паристрион, тј. они градови ове теме који се налазе у њеном западном делу, закључно са Видином.

с почетка XII века, Београд је град *in confinio Bulgarorum et Hungariorum*, а исто тако и Морава.²³ Латински писци који описују крсташке походе савршено су јасни — чим пређу Саву или Дунав, крсташи ступају на тле *Бугарске*, тј. *terra Bulgarorum, regnum Bulgarorum*. За Алберта Ахенског, када описује пролазак крсташких одреда Првог похода 1096, и њихових појачања 1101. г., преко Балканског полуострва, Београд је *civitas Bulgarorum*, Ниш је *in medio Bulgarorum regno*, а између ова два града су *silvae Bulgarorum, nemora Bulgarorum*.²⁴ Београд је град *на улазу у Бугарску* и за Одона из Деја, учесника и историчара Другог крсташког похода у војсци француског краља Луја VII, 1147. г.²⁵ У описима путовања војске цара Фридриха Барбаросе у Трећем крсташком рату, 1189. г., *Бугарском* се сматра и назива земља која се налази између Угарске и *Грчке*, а у коју крсташи ступају пошто напусте Угарску, прешавши Саву.²⁶ За њих је нпр. Браничево (*Brandiez*) град на граници *Угарске и Бугарске*.²⁷ Треба овоме додати и податак *Монемвасијске хронике*, да се *Сирмион...*, *налази у Бугарској и сада назива Срем* (Στρίαμος),²⁸ али и податак

²³ Chronicon Hugonis monachi Viridunensis et Divionensis, abbatis Flaviniacensis, ed. G. H. Pertz, Monumenta Germaniae Historica (даље: MGH), Scriptores (даље: SS), 8, Hannoverae 1848, 397.23–24, односи се на прву половину XI века; ...*in civitate Marawa, que in confinio Ungarorum et Bulgarorum sita est...*, Annalista Saxo, ed. G. Waitz, MGH SS 6, Hannoverae 1844, 692.47–48, односи се на 1059. г.

²⁴ Алберт Ахенски најдетаљније описује пролазак војски Првог крсташког похода 1096. г., предвођених Валтером без Имања, Петром Пустињаком и Готфридом Бујонским, потом и северноиталијанских крсташа и војске Вилема од Поатјеа 1101. г., од Угарске до Цариграда, Alberti Aquensis Historiae, RHC Occ. IV, 274–283; 303–304; 559–560; 579–580 (даље: Alb. Aquen.). Мање детаљан је опис које даје Екехард из Ауре, Ekkehardi abbatis Uraugiensis Hierosolymita, RHC Occ. V, 21, 29. Познији Вилем Тирски свој опис историје овог дела крстаха, Willermi Tyrensis archiepiscopi Historia rerum in partibus Transmarinis gestarum, RHC Occ. I, Paris 1844, 48–49, 51–56, 76–77 (даље: Will. Tyr.), углавном заснива на тексту Алберта Ахенског, тако да његов опис нема самосталну изворну вредност, *Ј. Калић-Мијушковић*, Београд у средњем веку, Београд 1967, 346, нап. 6 (даље: *Калић-Мијушковић*, Београд); Albert von Aachen, Lexicon des Mittelalters (даље: LdMA), ver. J. B. Metzler, Stuttgart — Weimar 1999, I, coll. 287 (*P. Ch. Jacobsen*). Исто важи и за неке још позније описе, који се заснивају на *Историји* Вилема Тирског, попут Itinerario di la Gran Militia, 666–668, 676–677.

²⁵ Odonis de Deogilo Liber de via Sancti Sepulchri, ed. G. Waitz, MGH SS 26, Hannoverae 1882, 62.22–24.

²⁶ Anonymi Rhenani, Historia et gesta ducis Gotfridi, seu Historia de obsidione Terrae Sanctae, anno MXCVI, RHC Occ. V, 523 (даље: Anon. Rhen. Hist. Gotfridi); Historia de expeditione Friderici magni imperatoris (Der sogenannte Ansbert), Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrichs I, ed. A. Chroust, MGH, Scriptores rerum Germanicarum, Nova Series (даље: SS rer. Germ. N. S.), 5, Berolini 1928, 27.8–38.27 (даље: Ansbert); Arnoldi abbatis Lubecensis Chronica, ed. I. M. Lappenberg, MGH SS 21, Hannoverae 1869, 172.17–18 (даље: Arnold); Gisleberti Chronicon Hanoniense, ed. W. Arndt, MGH SS 21, 504.14–15, 566.24–25 (даље: Gisleberti Chron.); Historia Peregrinorum, MGH SS rer. Germ. N. S. 5, 131.26–31 (даље: Hist. Peregrinorum); Magni Presbyteri Chronica, ed. W. Watenbach, MGH SS 17, Hannoverae 1861, 509–510; Ex itineralio peregrinorum auctore Ricardo Londoniensi, ed. W. Stubbs, MGH SS 27, Hannoverae 1885, 200.36–201.2. Слично је и у описима проласка војске краља Конрада III, у Другом крсташком рату 1147. г., Will. Tyr, 736–737; Casus Monasterii Petrishusensis, edd. O. Abel, L. Weiland, MGH SS 20, Hannoverae 1868, 674.19–21 (даље: Casus Mon. Petr.).

²⁷ Arnold, 172.26.

²⁸ Cronaca di Monemvasia, ed. I. Dujčev, Palermo 1976, 6.46–47.

Нестора Кијевског (+1116. г.), да у његово време на Дунаву постоје земље *Угарска и Бугарска*,²⁹ и Отона Фрајзиншког, из средине XII века, да се Угарска на *истоку* граничи са *Бугарском*, где се славна река Сава улива у Дунав.³⁰

Да је један део теме Паристрион, и то онај западни, сматран за територију *Бугарске*, сведочи и Скиличин Настављач, описујући упад Уза преко Дунава 1064. г. Они су се ту, *пored Дунава*, сусрели са *суседним Бугарима и Печенезима*.³¹ Узима су се супротставили војници *Бугари и Ромеји и остали*, предвођени двојицом *архонаја градова покрај Дунава* — Василијем Апокапом и Нићифором Вотанијатом.³² Овде поменути *Бугари* могли су бити војници из оног дела теме Паристрион, западно од Видина, који је, према горе наведеном цитату Вријенија, сматран за територију *Бугарске*, док би *Ромеји* били војници из источних предела ове теме, од Видина до делте Дунава.³³

Поставља се питање да ли је за источне пределе теме Паристрион, оне између Видина и Црног мора, одн. Дунава и Старе планине — тј. простора *првобитне Бугарске* у изворима XI и XII века коришћен назив *Бугарска*?³⁴ Извори су по овом питању сасвим јасни. Тај простор никада у време између 1018. и 1185. г. није означаван појмом *Бугарска*, него најчешће појмом *Мизија*. Најјаснији је Никита Хонијат, који, пишући о устанку Петра и Асена у *Мизији* 1185/86. г, истиче како је њихов циљ био да у *једно сјоје област Миза и*

²⁹ Полное собрание русских летописей I. Лаврентьевская летопись, Ленинград 1926–1928, col. 5.

³⁰ Ottonis et Rahewini Gesta Friderici I imperatoris, ed. G. Waitz, MGH, Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi, 46, Hannoverae et Lipsiae 1912, 49.25–26 (даље: Gesta Friderici imp.).

³¹ Scyl. Cont., 115.14–17.

³² Та царска војска је поражена, а двојица заповедника су заробљени, Scyl. Cont., 113.25–114.9. Слично пише и Michael Attaleiates Historia, ed. I. D. Polemēs, Athēna 1997, 158–160. О овој двојци заповедника, cf. Kühn, Armee, 225, 230.

³³ Друго је мишљење да су овде поменути *Бугари* у ствари војници из *дукаџа Бугарске*, који су дошли у помоћ војницима *округа Паристрион*, а Нићифор Вотанијат био би њихов заповедник, Kühn, Armee, 230. Међутим, чињеница је да се на овом месту обојица — и Нићифор Вотанијат и Василије Апокап — називају *ἀρχοντες τῶν περὶ τὸν Ἰστρὸν πόλεων*.

На изнетим подацима почива теза да су средином XI века *пoдунавски градови* били подељени у две војно-административне области, са два *архонаја*, T. Wasilewski, Le thème byzantin de Sirmium-Serbie au XIe et XIIe siècle, ZRVI 8–2 (1964) 479–480. Ово оспорава A. Madgearu, The Military Organization of Paradunavon, Byzantinoslavica (даље: BSI) 60–2 (1999) 425–428 (даље: Madgearu, Paradunavon).

³⁴ Ни овде није проблем у томе да ли је и у ком временском распону тема Паристрион (Парадунавон), која се на овој територији налазила, била потчињена *каџејану* Бугарске, већ само у томе да ли је за ту територију у изворима коришћен појам *Бугарска*, као географска одредница. О теми Паристрион и њеном положају: N. Bănescu, Les Duchés byzantins de Paristrion (Paradounavon) et de Bulgarie, Bucarest 1946, 45–66; V. Tăpkova-Zaimova, L'administration byzantine au Bas Danube (fin de Xe–XIe s.), BSI 54–1 (1993) 95–101; Madgearu, Paradunavon, 421–446; I. Jordanov, The Katepanate of Paradounavon according to the Sphragistic Data, Studies in Byzantine Sigilography 8 (2003) 63–74; I. Božilov, L'administration byzantine en Bulgarie (1018–1186): le cas de Paristrion — Paradounavon (Paradounavis), Βυζάντιο και Βούλγαροι, 91–97; Krsmanović, Province, 194–198.

Stephenson, Frontier, 78, сматра да се појам *Бугарска* после 1018. не односи на Паристрион.

Бугара, како је *ио* било у *сти*ара времена.³⁵ У исто време, 1189. г, историчар крсташког похода цара Фридриха Барбаросе, Ансберт, такође прави разлику између Бугарске и *иодунавских иредела*, када каже како су *Калойеитар* и *негов браћ* Асен са *иоичињеним Власима држали тиранску власт* у највећем делу Бугарске и *иокрај Дунава до (места) где утиче у море*.³⁶ И према Хонијату, *Власи живе у Мизији*,³⁷ дакле покрај Дунава. Виљем Тирски, пишући о Бугарској у време Другог крсташког рата 1147. г., архаизирајући савремене прилике, у *не*не *и*ровинције убраја *Приобалну Дакију*, која се у позној антици простирала од Хомољских планина до реке Искар источно од Видина, али не и Доњу Мизију.³⁸ Један латински географ из прве половине XII века такође раздваја Мизију, која се налази *око Дунава ирема истоку до (средоземног sic!) мора*, и Бугарску, која се налази поред *не*.³⁹ И византијски писци претходног столећа јасно разликују подручје доњег Дунава од Бугарске, и најчешће га такође називају *Мизијом*. Скилица на једном месту описује упад Печенега у Бугарску 1026. г.,⁴⁰ али за њихов упад из 1030. каже да су *наносили зла Мизији*.⁴¹ Потом су још једном *и*решавши Дунав опљачкали *целу Мизију (и) до Солуна*,⁴² да би затим, 1035. г, поново прешли залеђени Дунав и многа зла нанели *Мизији и Тракији до Македоније*.⁴³ За Кекавмена, који врло добро познаје простирање и границе Бугарске, упад Печенега преко Дунава 1047/48. г. није био упад у Бугарску, него у *Романију*.⁴⁴ Насупрот томе, напад Печенега из 1080. г., који је, према Вријенију, био уперен против Бугарске, није захватио подунавске пределе, већ област Ниша, Скопља и Сердике.⁴⁵

У тесној вези са питањем да ли је област првобитне, подунавске, Бугарске сматрана Бугарском у XI и XII веку, јесте и случај Борила и Германа, двојице царских робова који су се истакли у сплеткама у време успона на власт дома Комнина. За Ану Комнину они су *два варварина словенског рода*,⁴⁶ или варвари *Скиџи*.⁴⁷ За њеног пак супруга, Нићифора Вријенија, Борило је *Скиџ или Миз*.⁴⁸ Према томе, они су Словени из Мизије. Пошто их је матерњи језик раз-

³⁵ Nic. Chon., 374.84–87.

³⁶ Ansbert, 33.4–6. На другом месту он за Калопетра говори да је био *господар Влаха и највећег дела Бугара у иољима Тракије*, исто, 58.12–13, што опет показује да одваја *највећи део Бугара* од главног подручја Петрове власти, а то су *Власи* — за Ансберта он је пре свега *Kalopetrus Blachorum dominus*, Ansbert, 69.24.

³⁷ ...*Раније су се именовали Мизима, сада се ипак зову Власи*..., Nic. Chon., 368.51–52.

³⁸ Will. Tyr., 737. Уп. и даље, нап. 53.

³⁹ Honorii Imago mundi, ed. R. Wilmans, MGH SS 10, Hannoverae 1852, 132.10–11.

⁴⁰ Уп. горе нап. 20.

⁴¹ Scyl, 385.56–57.

⁴² Scyl, 397.43–44.

⁴³ Scyl, 399.3–5.

⁴⁴ Кекавмен, 166.26–27, 365–366, nn. 170–171.

⁴⁵ Niceph. Bryen., 299.12–20.

⁴⁶ ...*δύο βαρβάρων Σθαβογενῶν*..., Annae Comnenae Alexias, edd. D. R. Reinsch, A. Kambylis, Berlin — New York 2001, II, 1.3 (даље: Alexias).

⁴⁷ Alexias, I, 16.2–4.

⁴⁸ ...*εἴτε Σκύθην, εἴτε Μυσόν* — *Βορίλας ἦν τούτω τὸ ὄνομα*..., Niceph. Bryen., 283.1–2.

ликовао од *правих* Ромеја, они су *варвари*, тј. *Скиѿи*. Најзначајније је ипак то што њих нико не назива *Бугарима*. То је најбољи доказ да Словени из Доње Мизије нису сматрани за *Бугаре*, као и најбољи контрааргумент тези о бугарском етничком карактеру појмова *Бугарска* и *Бугари* у изворима XI и XII века.

Из пера Ане Комнине потиче још један податак који се може искористити као снажан аргумент у прилог тези да подручје Доње Мизије у XI и XII веку није улазило у оквире *Бугарске*. Име *Велики Преслав* (Μεγάλη Πρισθλάβα), пише она, дали су овом граду у Доњој Мизији, уместо његовог првобитног грчког назива, *Крум* (ὁ Μόκρος), *бугарски цар*, и они који су од њега *пошли*, као и *Самуило*, *последњи од бугарских владара*, који су навалили са *запада* (τῆς ἐσπέρας κατέδραμον).⁴⁹ Ана није марила за то што је околина истог Великог Преслава некада заправо била центар Крумове државе. Очигледно, у њеној и свести људи њене епохе Велики Преслав био је далеко од *Бугарске*, која се налазила негде на *западу*.

Спуштајући се од Видина према југу и пресецајући венац Старе планине, источна граница *Бугарске* према остатку Царства налазила се нешто источније од Сердике. Према Какавмену, цар Михаило IV, крећући против побуњених *Бугара* 1041. г, *ушао је у Бугарску и нашао Сердику и заузео ѿврђаву Бојану*, која је *бугарско ујоришће*, док за тврђаву Морију каже да *сјада под Бугаре* и да се налази *између Филипопоља и Сердике*.⁵⁰ За Алберта Ахенског, историчара Првог крсташког похода, Сердика је *civitas Bulgariae*, али то су и Филипопољ и Адријанопољ.⁵¹ И Виљем Тирски (+1186. г.) има прилично неодређено поимање о *Бугарској* свог времена. Пишући своју *Историју* у удаљеној Палестини, код њега се мешају обавештења која је преузео од Алберта Ахенског и других ранијих крсташких писаца са завидним познавањем античке прошлости и римског уређења Балкана, као и са информацијама из раније историје Бугара. Тако је за њега *Бугарска* назив за читав појас земљишта (*tractus*), *шридесет дана у дужину и десет и више у ширину, од Дунава до Цариграда и до Јадранског мора*, у коме се налазе следеће *провинције*: оба Епира, с Драчом као главним градом једног од њих, обе Дакије — Приобална и Средоземна, у којој су градови Ниш и Сердика, и друге провинције — *Аркадија*, Тесалија, Македонија и *шири Тракије*.⁵² Ипак, када говори о проласку војске немачког краља Конрада III у Другом крсташком рату 1147. г., пише следеће: *Пошли су прошли краљевство (угарско) и обе прешли Паноније, бугарске провинције, шј. Мизију и Средоземну Дакију, Приобалну ослављајући с лева, прођоше; одашле (inde) сшижући у Тракије (Thracias), и најславније*

⁴⁹ Alexias, VII, 3.4.

⁵⁰ Кекавмен, 196.21–23, 32–33.

⁵¹ Alb. Aqueen., 275, 309. Сам Алберт није учествовао у Првом крсташком рату, него је своју историју писао према обавештењима која је дознао од крсташа, *Калић-Мијушковић*, Београд, 346, нап. 6; Albert von Aachen, LdMA I, coll. 286–287 (P. Ch. Jacobsen).

⁵² Will. Тут., 77–78. Ови подаци Виљема Тирског често се наводе и као потврда о распростирању *бугарског етничког елемента* у то време, уп. нпр. Историја на Бугария III, 83–84 (Д. Ангелов).

градове Филипопољ и Хадријанопољ пролазећи, дођоше у Царски Град.⁵³ Из овог исказа се може разумети да Виљем на овом месту Тракију не рачуна у бугарске провинције (*Bulgarorum provincias*), него да се у њу улази након што се прођу бугарске провинције, тј. Мизија (Горња, Прва), Приобална Дакија и Средоземна Дакија, чије границе, као што је познато, престају источно од Сердике. Отон Фрајзиншки, описујући исте догађаје и, за разлику од Виљема Тирског, учествујући у њима, сасвим је јасан — крсташи пролазе Панонију (тј. Угарску) и Бугарску, па тек онда, прелазећи реку Марицу, пролазе Горњу и Доњу Тракију, и долазе у Цариград.⁵⁴ Други латински историчари су још прецизнији и за њих је Сердика последњи град у Бугарској на путу према Цариграду. Према Ансберту, крсташи Трећег похода, пошто су напустили Средац (Сердику), и прошли последње и најтеже превоје Бугарске, ушли су у низије Грчке, и стигли у Филипопољ.⁵⁵ За Арнолда из Либек, Сердика је град *in confinio Bulgariae et Graeciae*, а за једног другог савременог летописца, Филипопољ је први град Грчке.⁵⁶ Од Сердике према југу, граница Бугарске спуштала се преко венаца Риле и Родопских планина до околине Сера, где су се, према Хонијату, налазиле бугарске теме.⁵⁷ Одатле је скретала на запад, према Вардари.

Где су биле крајње јужне међе Бугарске XI и XII века, може се разазнати из Кекаменових података о великом устанку који је избио у Тесалији у лето 1066. г.⁵⁸ Бугарска се у то време на југу простирала до обронака северног и централног Пинда, које Кекамен назива *горама Бугарске*,⁵⁹ а у Бугарској се, како сам сведочи, налазила и Сервија.⁶⁰ У устанку су узели учешће, поред Влаха и Ларишана, и Бугари.⁶¹ Када, у закључку описа поменутог устанка, говори о карактеру самих Влаха, Кекамен доноси следеће важне наводе: *ако ли кад дође до устанка у Бугарској, и ако они (Власи) кажу и заклињу се да су пријатељи, не веруј им. Ако пак зајеле да жене и децу уведу*

⁵³ Will. Tyr., 737.

⁵⁴ Gesta Friderici imp., 65.15–20.

⁵⁵ Ansbert, 37.29–30, 38.6–11, 16–29; Hist. Peregrinorum, 138.16–19; Epistola de morte Friderici imperatoris, MGH SS rer. Germ. N. S. 5, 173.14–18.

⁵⁶ Arnold, 172.21–22; Lamberti Parvi Annales, ed. G. H. Pertz, MGH SS 16, Hannoverae 1859, 649.52–650.2.

⁵⁷ ...προσβάλλουσι τοῖς περὶ τὰς Σέρρας Βουλγαρικοῖς θέμασι..., Nic. Chon., 465.24.

⁵⁸ Кекамен, 268.17–286.26; Византијски извори за историју народа Југославије III, Београд 1966, 213–217 (*Ј. Ферлуга*). Средишта устанка била су у Тесалији, у околини Ларисе, Фарсале, око реке Плирис, притоке Пенеја..., а затим се проширило на север, према Китру и Сервији. Власи из Тесалије, који су живели и у долини реке Плирис, Кекамен, 276.5–9, изводили су своја стада лети у *горе Бугарске*, Кекамен, 274.3–4. Свакако те *горе Бугарске* не могу бити друго до обронци северног и централног Пинда. Очигледно, једним својим делом граница између Бугарске и Романије дотичала је подручја насељена Власима, негде на размеђу обронака Пинда и долина Тесалије. Иначе, према Кекамену, Власи о којима је овде реч живе у *Еџиру*, Македонији и Елади, Кекамен, 286.4–5.

⁵⁹ ...Εἰς τὰ ὄρη Βουλγαρίας..., Кекамен, 274.3–4.

⁶⁰ ...Σέρβεια πόλις ἐστὶν ὀχρὰ ἐν Βουλγαρία..., Кекамен, 190.18.

⁶¹ Кекамен, 274.14–15, 276.5–9.

у неки град Романије (εἷς τι κάστρον τῆς Ῥωμανίας), дозволи да (жене и деца) буду унутра, али они сами нека остане ван.⁶² Дакле, Кекавмен на овом месту прави јасну разлику између Бугарске и Романије.

Када се сравне сви ови подаци о распрострањању територије означаване именом Бугарска у изворима XI и XII века, долази се до њених географских обриса. Њену северну границу чиниле су реке Сава и Дунав, од Сирмија до Видина. Источна граница протезала се од Видина према југу, источно од Софије, највероватније преко Трајанових врата, до Риле и Родоп. Одатле, граница је ишла према западу и југозападу, дотичући обод Солунског поља, па све до северних обронака Пинда. Граница према Драчкој области била је на планинском венцу између Шкумбе и Девола. На западу се ова Бугарска граничила са Драчком облашћу и Српским земљама.

Византијску територију на Балкану изван наведених граница, Кекавмен, међу византијским писцима, означава као Романију, и када говори о Мизији, и када говори о Тесалији, Елади, Епиру, Македонији.⁶³ Такође, треба се подсетити и горе наведеног податка у коме Скиличин Настављач прави разлику између Бугара и Ромеја у војсци архоната теме Паристрион.⁶⁴ За латинске историчаре крсташких ратова, оваква дистинкција је сасвим уобичајена. Они редовно византијске поседе на Балкану деле на Бугарску и Романију, коју чешће називају Грчком.⁶⁵ Оваква подела била је позната чак и у муслиманском свету. Историописци Првог крсташког рата преносе, у латинском преводу, текст писма које је Кербога, емир Мосула, у току борби за Антиохију 1098. г., упутио багдадском калифу и селџучком султану у Персији и Хорасану, у коме пише како се неће појавити пред њиховим лицем док не порази Франке и не освоји Антиохију и четири Сирију, Романију и Бугарску, и све до Ајулије.⁶⁶ И чувеном географу Идрисију, који 1154. г. за сицилијанског краља Руђера II, саставља познату Географију и у њој даје, између осталог, и опис балканских области Византијског царства, позната је њихова подела на две целине, с тим што је за њега, а то се види по градовима које смешта у једну, одн.

⁶² Кекавмен, 286.13–18.

⁶³ Кекавмен, 166.27, 284.9, 286.13–18, 296.11–13. Исти назив Кекавмен користи и за византијске територије у Азији и за Ромејско царство уопште, исто, 170.2, 186.15, 294.15–19, 308–19.

⁶⁴ Уп. нап. 31–33.

⁶⁵ Сви досад наведени примери употребе појма Бугарска код латинских писаца XI и XII века, довољно су сведочанство о њиховом доследном разликовању Бугарске и Романије, тј. Грчке. Овде ћу само навести оне примере у којима се изричито Бугарска и Романија или Грчка наводе напореда, као две различите географске одреднице: Gesta Franc. exp. Iher., 494; Anon. Rhen. Hist. Gotfridi, 448, 523; Alb. Aquen., 560; Casus Mon. Petr., 674.19–21; Arnold, 172.21–22; Gisleberti Chron. Han., 504.14–15; Ansbert, 37.29–30, 38.6–11, 16–29, 71.27–31; Hist. Peregrinorum, 138.16–19; Annales Pegavienses, ed. G. H. Pertz, MGH SS 16, 266.40–42.

Иначе, крсташки писци често разликују Грчку и Романију, и у том случају Грчка означава византијске поседе на Балканском полуострву, док се Романија односи на византијску територију у Малој Азији. То се најбоље уочава код Ансберта, Ansbert, 72.1–8.

⁶⁶ Petrus Tudebodus, 62–63; Tudeb. Abr. Gesta Franc., 143–144; Tudeb. imit. Hist. peregr., 198–199; Rob. Mon. Historia, 811.

другу целину, *Романија* — *Романија*, док оно што је за византијске и латинске писце *Бугарска*, он назива *Македонијом*.⁶⁷

Романија — земља Римљана, *Ромеја*, познат је назив за Римско царство, који се среће код византијских писаца спорадично још од Малале.⁶⁸ Шта је, међутим, разлог доследног издавања *Бугарске* у односу на ту *Романију* у изворима XI и XII века? У чему је то територија горе означена као она на коју се односио у ово време назив *Бугарска* била специфична и различита од остатка Ромејског царства, да се за њу примењивао посебан назив, и зашто је то био баш назив *Бугарска*? Већ је напоменуто и показано да сам појам *Бугарска* увелико надилази оквире *ѿеме Бугарске*, и просторно и хронолошки. Остаје сада да се види да ли употреба овог појма стоји у каквој вези са Охридском архиепископијом, чији је званичан назив био *Архиепископија Бугарске*.

Прва повеља Охридској архиепископији цара Василија II, из 1019. г, наводи следеће епископије, као подложне охридском архиепископу: Охрид, Костур, Главиница, Моглен, Битољ, Струмица, Морозвизд, Велбужд, Средац (Софија), Ниш, Браничево, Београд, Срем, Скопље, Призрен, Липљан, Сервија.⁶⁹ У другој повељи, 1020. г, цар додаје још и следеће епископије: Дристра, Видин, Рас, Ореја, Черник, Химера, Дринопољ, *Бела*, Бутрут, Јанина, Кожел, Петра, а у трећој повељи, 1020–1025, ту су још и Стаги и Верија.⁷⁰ Међутим, од свих тих накнадно прибројаних епископија, само су две — Рас и Видин — трајно остале у саставу Охридске архиепископије. Из каснијег времена, захваљујући епископској нотицији бр. 13 према Дарузесовом издању, која потиче из друге половине XI или првих деценија XII века,⁷¹ зна се да су под Охридом следеће епископије: Охрид, Костур, Скопље, Велбужд, Средац, *Малешева или Морозвизд*, Моглен, Пелагонија (Битољ), Призрен, Струмица, Ниш, Главиница, Браничево (*Морава или Браничево*), Београд, Видин, Срем, Липљан, Рас, Селасфор, *Сланица или Пела*, Канина, Гребен, Дебар, *Вранога или Власи*.⁷² У писми-

⁶⁷ Идриси набраја градове који припадају једној, одн. другој географској целини. У *Македонији* се налазе, од оних који су прецизно транскрибовани и убицирани, Ниш, Пирот, Кладово, Видин, Браничево, такође и Средац (Софија), Ихтиман, Равно (Ћуприја). Насупрот њима, у *Романији* су, од познатијих, Боруи (Ст. Загора), Варна, Анхијал, Провадија, Преславац, Велики Преслав, Визија, Константинопољ, Дристра, Созопол..., *Б. Недков*, Бугарија и суседните и земљи през XII век според „Географијата“ на Идриси, София 1960, 69–77. Дакле, Идрисијева *Романија* обухвата градове у Тракији и Мизији, док *Македонија* обухвата градове на оном простору који, како је горе показано, византијски извори истог периода познају под називом *Бугарска*. Идрисијева *Романија* је, према томе, исто што и Кекавменова *Романија*, док се за Идрисијеву *Македонију* може претпоставити да је синоним за *Бугарску* византијских и латинских извора.

⁶⁸ Romania, Oxford Dictionary of Byzantium, ed. A. Kazhdan, Oxford 1991, III, 1805 (A. Kazhdan); Romania, LdMA VII, coll. 996–997 (Lj. Maksimović).

⁶⁹ H. Gelzer, Ungedruckte und wenig bekannte Bistümverzeichnisse der orientalischen Kirche, II, BZ 2 (1893) 42.13–43.35; 48–55 (даље: Gelzer, Ungedruckte, II).

⁷⁰ Gelzer, Ungedruckte, II, 44.33–46.36; 55–57.

⁷¹ Notitiae episcopatum ecclesiae Constantinopolitanae, ed. J. Darrouzès, Paris 1981, 152–153 (даље: Notitiae).

⁷² Notitiae, 13.834–856. Нешто млађа рецензија исте листе има *Молиск*, Девол, *Строфѿн*, Полог, Радовиште, Преспу, уместо Пелагоније (Битоља), Београда, Сирмија, Селасфора, Брани-

ма охридског архиепископа Теофилакта, са самог краја XI и почетка XII века, помињу се његови суфрагани, епископи следећих градова: Мораве (Браничево), Призрена, Београда, Видина, Средца, Главинице, Сланице, Пелагоније, Струмице, Малешева (Морозвизд), Дебра, као и *Семне*.⁷³ Охридски архиепископи изгубили су велики број својих суфрагана оснивањем Српске цркве 1219. г. и Трновске патријаршије 1235. г., али до тада територијални оквир Охридске архиепископије остао је углавном стабилан. Судећи по градовима — епископским центрима које је обухватао, тај оквир готово у потпуности одговара територији која је називана *Бугарском* у изворима XI и XII века. Изван њега остаје највећи број епископија које је цар Василије II придружио Охриду својом другом повељом, 1020. г., јер су оне, чини се, врло брзо враћене у састав митрополија којима су пре тога припадале.⁷⁴ Заправо, само питање управе охридског архиепископа над овим црквеним средиштима врло је проблематично и заслужује посебно истраживање. То се односи и на Дристру, која се налази у Мизији, далеко на исток од граница *Бугарске* из извора XI и XII века,⁷⁵

чева и Морозвизда, а такође и измењени редослед, уп. исто, и коментар на стр. 152–153. Према Нилу Доксапатриду, *архиепископија Бугарске* има *више од тирдесет њих епископија*, Hieroclis synecdemus et notitiae graece episcopatum, accedunt Nili Doxapatrī Notitia patriarchatum et locorum nomina immutata, ed. G. Parthey, Berlin 1866 (= Amsterdam 1967), 286.191 (даље: *Parthey*).

О епископији за Влахе уп. *Б. Бубало, Влахо епископ или влахоепископ*, ЗРВИ 39 (2001/2002) 211–219.

⁷³ Theoph. Achrid., 18.22–25, 32–34; 48.7–10; 56.1; 57.1; 58.1; 59.1; 60.1; 74.1; 87.1, 39–40; 122.1; τὰ Σεμνα, 56.1, 74.1, јесте епископија којој приређивач није могао да пронађе локалитет, па је предложио неко место у долини реке Семнице код Охрида, исто, pp. 62, 320, п. 1. Чини ми се основаном претпоставка да је Σεμνα можда исто што и *земљань*, један од градова које је Стефан Немања освојио у свом сукобу са Царством 1183. г., а који Стефан Првовенчани, у очевом житију, наводи између Стобија и Велбужда, уп. Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, прир. Т. Јовановић, Љ. Јухас-Георгијевска, Београд 1999, 38, и који се налазио, према томе, источно од Вардара.

⁷⁴ У питању су Дристра, Верија, Петра, Дринополь, Бутрот, Јанина, Риги, Стаги, Ореја, Черник, Химера. Ове епископије су убрзо враћене у састав оних митрополија којима су припадале пре 1019/1020. г., јер истима припадају и крајем XI и почетком XII века, како се види из notiције 10 и notiције 13, cf. E. Büttner, Erzbischof Leon von Ohrid (1037–1056). Leben und Werk, Bamberg 2007, 21 (даље: *Büttner*, Leon).

Додатно објашњење захтева и случај Сервије. Помен Сервије међу суфраганима Охрида у повељама Василија II из 1019. и 1020–1025. г. довољан је као објашњење Кекавменовог податка да је *Сервија утврђени град у Бугарској*, Кекавмен, 190.18. У notiцији 13, међутим, она се јавља као суфраган Солуна, Notitiae, 13.825, тако да се може претпоставити да у време састављања ове notiције Сервија више и није сматрана за део Бугарске. Након Кекавмена, ниједан извор о њој као таквој и не говори.

О развоју Охридске архиепископије од XI до XIV века, укључујући и питања територијалног простирања и подређених епископија, уп. најновији рад, G. Prinzing, Die autokephale byzantinische Kirchenprovinz Bulgarien/Ochrid. Wie unabhängig waren ihre Erzbischöfe?, Proceedings of the 22nd International Congress of Byzantine Studies, Sofia, 22–27 August 2011, I, Plenary papers, Sofia 2011, 389–413.

⁷⁵ Дристра, стари Доростол, била је старо средиште првобитне Бугарске цркве, пре 971. г., одакле је, према другој охридској повељи Василија II, бугарски архиепископ започео своју одисеју пресељавања из града у град, која га је коначно довела у Охрид. Управо из тог разлога цар је овом повељом из 1020. г. Дристру придружио суфраганима охридског архиепископа, *Gelzer*, Ungedruckte, II, 44.33–45.3.

и која је средином XI века била једна од митрополија Цариградске патријаршије.⁷⁶

Судећи по изнетом, појам *Бугарска* у изворима XI и XII века означава простор Охридске архиепископије. Није ли и из званичне титуле охридских архиепископа — *архиепископ Бугарске* (ἀρχιεπίσκοπος Βουλγαρίας) односно *архиепископ целе Бугарске* (ἀρχιεπίσκοπος πάσης Βουλγαρίας) — извесно да они *Бугарском* сматрају подручје под својом јурисдикцијом?⁷⁷ Није ли то јасно и из посланице архиепископа Теофилакта, упућене пастви, коју назива *собом васѣиѣаваним Бугарима*,⁷⁸ и из других његових писама у којима говори о *Бугарима* као својој пастви?⁷⁹ И за Нила Доксапатрида, који 1143. г. пише *Сѣисак ѣаѣријаршијских ѣресѣола* за сицилијанског краља Руђера II, *Бугарска* је она *обласѣ* (ἐπαρχία) која је, *слично Киѣру*, аутокефална и самовласна, и као таква назива се *архиепископијом*, и има *више од ѣридесетѣ еѣископија*, *међу којима је и град Охрид*.⁸⁰ Коначно, и у самој другој повељи Охридској архиепископији цара Василија II из 1020. г. стоји да охридски архиепископ треба да узима *каноник* (годишњи данак) и од *Влаха ѣо целој Бугарској*, и од *Турака око Вардара*, *оних који су унутар бугарских граница*.⁸¹ Није ли сасвим јасно да се овде појам *Бугарска* користи управо као назив за подручје јурисдикције охридског архиепископа, пошто изван граница своје јурисдикције он никако није могао полагати право на *каноник*?

Најјаснију потврду о томе да се појам *Бугарске* у XI и XII веку поклапа са границама јурисдикције Охридске архиепископије представља пример градова Канине и Главинице. Ови градови се налазе у околини Валоне, при ушћу реке Војуше у Јонско море, и припадали су Охридској архиепископији.⁸²

О источним границама *Бугарске* у изворима XI и XII века и проблему употребе овог назива за подручје Мизије, уп. горе.

⁷⁶ Дристра је наведена међу митрополијама Цариградске патријаршије у notiцији 13, cf. Notitiae, 13.781. Митрополит Дристре, Леонтије, помиње се у актима патријаршијског синода од 9. новембра 1071. г, cf. S. Kugeas, Γράμμα τοῦ αὐτοκράτορος τοῦ Βυζαντίου Ῥωμανοῦ Διογενοῦς, Εἰς μνήμην Σπ. Λάμπρου, Athena 1935, 575, и 14. марта 1072. г, cf. N. Oikonomidès, Un décret synodal inédit du patriarche Jean VIII Xiphilin, concernant l'élection et l'ordination des évêques, Revue des études byzantines (даље: REB) 18 (1960) 57.29.

⁷⁷ О титули cf. Büttner, Leon, 21–22. Слична је и титула *ѣроноѣѣа целе Бугарске*. Према N. Oikonomidès, L'évolution de l'organisation administrative de l'Empire byzantin au XIe siècle (1025–1118), Travaux et Mémoires 6 (1976) 149–150, надлежност функционера са овом титулом такође се поклапала са јурисдикционим подручјем Охридске архиепископије. Stephenson, Frontier, 78, сматра да израз *цела Бугарска* у титулатури охридских архиепископа обухвата и простор округа *Парисѣрион*. Међутим, охридски архиепископ није имао јурисдикцију над том територијом.

⁷⁸ Theoph. Achrid., 103.1.

⁷⁹ Ibid., 4.58–62; 82.32 sq.

⁸⁰ Parthey, 284.176, 285.190–286.191. Нил Доксапатрид објашњава том приликом и порекло назива *Бугарска* за аутокефалну архиепископију о којој говори: *она у ѣочетѣку није била Бугарска, али је ѣако названа ѣоѣѣо су Бугари ѣоѣе загосѣодарили*.

⁸¹ Gelzer, Ungedruckte, II, 46.10–13.

⁸² У првој повељи Василија II из 1019. г, наведена је епископија Главиница, са градовима Канином и *Неаниском*, Gelzer, Ungedruckte, II, 42.21–23. У notiцији 13 наведене су еписко-

Према томе, Охридска архиепископија имала је излаз на море у околини Валоне и на тај начин раздвајала територију Драчке митрополије од митрополије Навпакта. Да је област око ушћа Војуше, са поменутим градовима, сматрана за део *Бугарске*, сведоче латински, крсташки извори. Боемунд Тарантски, предводећи свој део војске Првог крсташког похода 1096. г, а онда и напад на Царство 1107. г, искрцао се оба пута на ушћу реке Војуше, крај Валоне.⁸³ У оба случаја његово приспеће тамо у латинским изворима окарактерисано је као приспеће у *Бугарску*.⁸⁴ Треба овде узети у обзир и податак Скилице, како се Георгије Манијакис, пошто је сакупио војску у Италији, *са војном силом пребацио у Бугарску*,⁸⁵ премда се не прецизира где се искрцао.

Појам *Бугарска* у изворима XI и XII века односи се на онај део византијске територије на Балкану који је у црквеном погледу потпадао под јурисдикцију *архиепископа Бугарске*, са столицом у граду Охриду, и био независан од Цариградске патријаршије и по томе различит од остатка Царства. Та *Бугарска*, у својим границама и са својим карактером, требало би да се у историографији посматра као посебна историјско-географска целина. Њен особени карактер, културни и политички идентитет тих *Бугара* који су је настањивали, јесте поље које тек треба подробније истражити. Нема сумње да је то била земља словенског становништва и језика, којој је црквена организација Охридске архиепископије давала територијални оквир и сачувала име, а са њим и политичке и културне традиције Самуилове државе и Првог бугарског царства. И поред тога што су њом доминирали грчки архијереји, Охридска архиепископија сачувала је у својим границама континуитет словенског свештенства, монаштва и литургијског живота, тековине једне ране словенске културе, која је, како је истакао Димитрије Богдановић, представљала опште добро свих Јужних Словена.⁸⁶ *Бугаре* историјских извора XI и XII века, као

пије *Кефалинија или Главиница и Илирик или Канина*, Notitiae, 13.844, 853, а у њеној млађој редакцији само *Канина или Илирик*, Notitiae, 13.854 (col. II)

⁸³ Alexias, 303.22–304.38; 381.65–70; Fulch. Carn., 417–418.

⁸⁴ Fulch. Carn., loc. cit.; Gesta Franc. exp. Iher., 493, 568; Rob. Mon. Historia, 744; Bald. Do-
len. Historia, 21; Gesta Dei per Francos, 152; Li Estoire de Jerusalem et d'Antioche, RHC Occ. V, 643.
Ипак, мора се признати да када пишу о приспећу једног другог војсковође Првог крсташког рата
1096. г., Хугона Великог, грофа Вермандоа, који је из јужне Италије допловио у Драч, крсташки
писци и за овај град пишу да се налази у *Бугарској*, Fulch. Carn., 327; Balduini III Historia Nicaena
vel Antiochena, RHC Occ. V, 144; Theod. Palid. Narratio, 189. Међутим, да Драч и Драчка област
нису спадали у *Бугарску* више је него јасно из горе наведених речи Теофилакта Охридског, уп.
горе, нап. 15–16. Насупрот поменутим крсташким писцима стоје и искази других латинских и кр-
сташких писаца. Ордериџ Витал, описујући рат Роберта Гвискарда и Византије 1081–1082. г., пи-
ше како је Роберт *најусишио Драч, и поишио је дуго са војском најредовао, презимио је у Бугар-*
ској, Ex Orderici Vitalis historia ecclesiastica, ed. G. H. Pertz, MGH SS 20, 60.53–61.1, 62.53–54. Рај-
мунд из Агилера, који је у истом Првом крсташком рату пратио војску грофа Рајмунда Тулуског,
која је у Драч приспела копном из правца севера, преко Српских земаља и драчког залеђа, не ко-
ристи назив *Бугарска* да означи земљу у којој се налази овај град, Raimundi de Aguilers, canonici
Podiensis, Historia Francorum qui ceperunt Iherusalem, RHC Occ. III, 236.

⁸⁵ Scyl., 428.75–76.

⁸⁶ Д. Богдановић, Историја старе српске књижевности, Београд 1980, 123–140. На њеној
територији настали су најпознатији рани словенски рукописи, на њој су живели између X и XII

становнике ове *Бугарске*, треба разумети и посматрати у овом ширем, словенском смислу.⁸⁷

Та *Бугарска* опстала је као јединствена историјско-географска целина све до потреса које је донео вихор промена последњих деценија XII века. Након 1183. долази до осамостаљивања Србије под Стефаном Немањом, а 1185. г. у Мизији почиње да се формира Трновска држава, под вођством браће Петра и Асена. Како је то приметио Ансберт 1189. г., *Бугарска* је тада била подељена: у највећем делу *Бугарске* *тиранску власт држао је Влах Калойеитар и његов брат Асен са њиховим Власима*, док је други део *Бугарске* својој власти *попустио... велики жујан Србије и Раике, склопивши савез са Калойеитром против константинољског цара*.⁸⁸ Ове две нове силе поделиле су територију *Бугарске*, и наследиле њену културну баштину, коју ће наставити да развијају свака на свој начин. Нова политичка творевина са центром у Трнову наследила је и њено име, тако да се појам *Бугарске* вратио тамо где је и настао — на десну обалу доњег Дунава, у Доњу Мизију.⁸⁹

века најзначајнији словенски подвижници (Јован Рилски, Јоаким Осоговски, Прохор Пчињски, Гаврило Лесновски, Петар Коришки...).

⁸⁷ Уосталом, и Вријеније становнике *Бугарске* који су се побунили *против ромејског ројства* 1072. г. назива изричито *народом Словена* (Σθλαβίνων ἔθνος), Niceph. Bryen, 209.22, 213.15, 17. *Бугари*, који се зову *Словени*, помињу се у једном грузијском извору из друге половине XI века, *Житију Св. Георгија Светогорца*, као становници једног места на Халкидици, близу прелаза на Свету Гору, за које аутор, додуше, има само речи погрде, B. Martin-Hisard, *La Vie de Georges L'Hagiorite* (1009/1010 — 29 juin 1065), REB 64–65 (2006–2007) 63.790. Исто представљају, свакако, и *Бугари* у Цариграду, које помињу крсташки историописци, Gesta Franc. exp. Iher., 494; Anon. Rhen. Hist. Gotfridi, 448. Према једној старословенској легенди о пореклу народа, постоји *ијей правоверних народа* (*Бугари*, Грци, Сиријци, Ивери и Руси), који имају *три правоверне књиге*, тј. књижевности — грчку, бугарску и иверску, P. Грујић, *Легенда из времена цара Самуила о пореклу народа*, Гласник СНД 13 (1933) 1–3; иста легенда, у старијем препису, у Њ. Иванов, *Богомилски книги и легенди*, София 1925 (= 1970), 268. *Бугарска књига*, коју од поменутих правоверних народа користе и Руси, није друго до старословенска књижевност, на старословенском језику и писму.

⁸⁸ Ansbert, 33.4–11.

⁸⁹ Резултати овог истраживања дају основу да се у новом светлу посматра и проблем доследног подвајања *Бугарске* и *Влашке*, тј. *Бугара* и *Влаха* у кореспонденцији између папе Иноћентија III и цара Калояна на самом почетку XIII века, Inocentii III papaе et Caloiohannis regis Epistolae, прир. М. Войнов, И. Дуйчев, Извори за бугарската история XII, Латински извори за бугарската история III, София 1965, 307–378, који је још увек без правог одговора.

Predrag Komatina

THE TERM *BULGARIA* IN THE 11TH AND 12TH CENTURIES
AND THE TERRITORY OF THE ARCHBISHOPRIC OF OHRID

The notion *Bulgaria* in historical sources survived the end of the First Bulgarian State in 1018. The use of this term in the sources of the 11th and 12th centuries is not related to the administrative unit of the *theme of Bulgaria*, because it exceeds this unit both geographically and chronologically. This term was used by Byzantine, Latin (predominantly crusader) and Slavonic writers of the time to name the territory that stretched from the Rivers Sava and Danube in the North to the northern ranges of the Pindus Mountains in the South, and from the mountains between Ohrid and Durazzo in the West to the mountain gorges east of Sofia, in the East. It also covered a narrow strip of coastline around Valona, on the Ionian Sea. The term was applied consistently to this same territory, in order to distinguish it from the rest of the Byzantine territory in the Balkans, which was called *Romania*, or *Greece*. This territory coincides with the jurisdictional area of the Archbishopric of Ohrid, the official name of which was the *Archbishopric of Bulgaria*. It preserved the name of the old Bulgarian Empire, with its traditions, for the land and the people under its jurisdiction. This *Bulgaria* should be treated by historians as a separate geographical and historical entity. It was divided between Serbia and the new Bulgarian state of Trnovo at the end of the 12th century.